

परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ. सुनिता शंकरराव शिंदे

भूगोल विभागप्रमुख,

श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय, लातूर.

संशोधक

दत्ता राधाकिसन शिंदे

भूगोल विभाग

प्रस्तावना :

पर्यटन हा जगातील एक महत्त्वाचा व्यवसाय असून, २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात हा व्यवसाय अधिक वेगाने विकसित झालेला दिसून येत आहे.

“पर्यटन म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे व ठराविक काळानंतर मुळ ठिकाणी परत येणे म्हणजेच पर्यटन होय.” यामध्ये पर्यटक धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, नैसर्गिक, ऐतिहासिक, कलात्मक वस्तु इत्यादी घटकांची माहिती मिळविण्यासाठी भ्रमंती करतो. WTO च्या अहवालानुसार सन १९५१ मध्ये जागतिक पर्यटकांची संख्या २५.२८ दशलक्ष होती. यामध्ये सातत्याने वाढ होऊन सन २०१६ मध्ये जागतिक पर्यटकांची संख्या १४५६९ दशलक्ष एवढी वाढली आहे, असे दिसून येते. म्हणजेच पर्यटन व्यवसायाचा विकास जलदगतीने होत आहे.

भारतात पूर्वीपासूनच पर्यटनाला महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये भारतातील पर्यटनांसाठी निधी उपलब्ध करून दिला आहे. त्यामुळे भारतातील पर्यटन स्थळांचा विकास होत आहे. त्यामुळेच भारतातील पर्यटनस्थळांना भेट देण्यासाठी विदेशी व देशांतर्गत पर्यटकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. सन १९५१ मध्ये भारतातील विदेशी पर्यटकांची संख्या १६,८२९ एवढी होती. यामध्ये सातत्याने वाढ होऊन सन २०१६ मध्ये भारतातील विदेशी पर्यटकांची संख्या ८८,०७,४२३ एवढी झाली आहे. यावरून असे सिद्ध होते की, भारतातील पर्यटन स्थळांना वाव असून त्यांच्या विकासाला गति येत आहे.

पर्यटनाच्या दृष्टीने महाराष्ट्राचा विचार केला असता येथील नैसर्गिक सौंदर्य, धार्मिक महत्त्व, मंदिरे, सांस्कृतिक वारसा, ऐतिहासिक समृद्धी या सर्व घटकांमळे महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासाला वाव आहे. महाराष्ट्रातील काही पर्यटन स्थळांचा विकास झालेल्या आहे. परंतु आजही काही पर्यटन स्थळे, धार्मिक स्थळे विकासापासून वंचित आहेत. या पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी प्रयत्न केला जात आहे.

पर्यटनाची व्याख्या :

साधारणपणे पर्यटन म्हणजे “एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे (आणि काही कालांतराने) कोणताही हेतू न ठेवता फक्त आनंद व मौजमजा लुटून मूळ ठिकाणी परत येणे म्हणजे पर्यटन होय.”

जगतिक पर्यटन संघटना :

“एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून दूरच्या ठिकाणी कायमस्वरूपी वास्तव्य न करता काही कालावधीसाठी मनोरंजन, उद्योग व इतर कामासाठी प्रवास करून पुन्हा: मूळ ठिकाणी परत येणे म्हणजेच पर्यटन होय.”

पर्यटनाचा अर्थ :

पर्यटन या शब्दाचा इंग्रजीमध्ये **Tourism** असे म्हणतात. हा **Tourism** हा शब्द **Tour** (प्रवास) या शब्दापासून तयार झालेला आहे. तर **Tour** (प्रवास) हा शब्द लॅटिन भाषेतील **Tornos** या शब्दापासून तयार झाला आहे. **Tornos** या शब्दाचे रूपांतर पुढे **Tourism** या शब्दात झाले. **Tourism** या शब्दाचा अर्थ पर्यटन असा होता.

पर्यटनाची वैशिष्ट्ये :

१. पर्यटन हा मानवाचा वैशिष्ट्यपूर्ण आर्थिक उद्योग आहे.
२. पर्यटनातील प्रवास हा अल्पकालीन असून पर्यटक काही कालावधीनंतर त्याच्या मुलस्थानी परत येतो.
३. पर्यटन हा मनोरंजनाचा अविष्कार आहे, पैसा मिळविणे हा पर्यटकांचा हेतू नसतो.
४. पर्यटन उद्योग हा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकासाचे साधन ठरत आहे.
५. पर्यटन हे नैसर्गिक घटक व हवामानावर अवलंबून आहे.

उद्देश:

१. परभणी जिल्ह्याचा प्राकृतिक/भौगोलिक अभ्यास करणे.
२. परभणी जिल्ह्यातील पर्यटनस्थळे व त्यांची ऐतिहासिक स्थिती अभ्यासणे.
३. पर्यटन स्थळांच्या सुविधांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१. परभणी जिल्ह्याची प्राकृतिक रचना / भौगोलिक स्थिती साधारण (मध्यम) स्वरूपाची आहे.
२. परभणी जिल्ह्यात प्राकृतिक पर्यटन स्थळे कमी आहेत. धार्मिक व ऐतिहासिक पर्यटनस्थळे जास्त असून ते प्राचीन आहेत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अभ्यास करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक स्वरूपाच्या साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

प्राथमिक सामग्रीत प्रत्यक्ष भौगोलिक स्थळांना भेटी देऊन संबंधित स्थळांचे निरीक्षण करण्यात आले असून द्वितीयक सामग्रीमध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, त्रैमासिके, साप्ताहिके, शासनाचे अहवाल, जिल्हा समालोचन अहवाल, परभणी जिल्हा, गॅझेटरिअर, विविध लेख, संकेत स्थळे इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागातील साधारणतः मध्यवर्ती भागात परभणी जिल्हा आहे. हा जिल्हा १८°.४५' ते २०°.०१' उत्तर अक्षांश आणि ७६°.१३' ते ७७°.२६' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यात वसलेला आहे.

जिल्ह्याच्या उत्तरेस—हिंगोली, बुलढाणा, पश्चिमेस—जालना, दक्षिणेस—बीड व लातूर व पूर्वेस नांदेड हे जिल्हे आहेत. परभणी जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ ६३३२ चौ.कि.मी. असून या जिल्ह्यामध्ये सेलू, जिंतूर, परभणी, मानवत, पाथरी, सोनपेठ, गंगाखेड, पालम व पूर्णा या नऊ तालुक्यांचा समावेश होतो.

परभणी जिल्ह्याच्या पर्यटनाच्यादृष्टीने वैभवशाली वारसा लाभलेला आहे. जिल्ह्यामध्ये प्राकृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक असे महत्वपूर्ण पर्यटनस्थळे असून या पर्यटन स्थळांच्या विकासाला भरपूर वाव आहे.

त्यापैकी निवडक अश्या प्राकृतिक व धार्मिक पर्यटनस्थळांचाच अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे :

परभणी जिल्ह्यात नैसर्गिक, धार्मिक, सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे आहेत. यामध्ये संत जनाबाई यांचे जन्मस्थान गंगाखेड, ता. गंगाखेड, जिंतूर तालुक्यातील नेमगिरी (जैन) मंदिर, येलदरी धरण व जलविद्युत प्रकल्प, पोखर्णी येथील श्री लक्ष्मी नृसिंह मंदिर, परभणी शहरातील प्रसिद्ध सय्यदशाह तुराब उल हक दर्गा, मृत्युंजय पारदेश्वर मंदिर (पारद शिवलिंग), मुदगलेश्वर मंदिर, मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, शेळगाव, ता. सोनपेठ येथील भगवान विष्णुचे पैराणिक मंदिर, साईबाबांचे जन्मस्थान असलेले पाथरी, तिन नद्यांच्या संगमावर वसलेले त्रिधारा हे ठिकाण, पालम तालुक्यातील गोदावरी नदीच्या पात्रात २१ एकर मध्ये असलेले नैसर्गिक जांबूळ बेट, राणिसावरगाव येथील हेमांडपंथिय रेणुकामातेचे मंदिर, पूर्णा येथील बौद्ध विहार असे प्रसिद्ध प्राचीन धार्मिक व भौगोलिक पर्यटन स्थळे या जिल्ह्यात असून त्यातील काही प्रमुख निवडक पर्यटन स्थळांचा अभ्यास पुढे करण्यात आला आहे.

जांबुळ बेट :

हे गादावरी नदीच्या पात्रातील पालम तालुक्यातील एक नैसर्गिक बेट आहे. गंगाखेड शहराच्या पूर्वेस सुमारे २२ कि.मी. अंतरावर व पालम शहरापासून सुमारे ७ कि.मी. अंतरावर उत्तरेस गोदावरी नदीच्या पात्रात नैसर्गिक ठिकाणी वसलेले असे हे जांबूळ बेट आहे. या बेटावर वस्ती नाही. येथे एक महादेवाचे हेमांडपंथी मंदिर आहे. बरेच भाविक महादेवाच्या दर्शनासाठी गोदावरी नदीचे पात्र ओलांडून येथे जातात. येथे पाण्यातून जाण्यासाठी होडीचा वापर करावा लागतो. पूर्वी या बेटाचे क्षेत्र २१ एकरापेक्षा जास्त होते असे सांगितले जाते. परंतु नदीच्या पाण्याच्या जोरदार प्रवाहामुळे बेटाची झीज झाल्यामुळे सध्याचे क्षेत्र पंधरा एकर एवढे राहिले आहे. या बेटावर जांबूळाची झाडे मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे त्यास जांबूळ बेट असे नाव पडले. या निसर्गसुंदर बेटावर मोर या राष्ट्रीय पक्षाची संख्या फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. त्याशिवाय भरपूर रंगीबेरंगी पक्षी येथे पहावयास मिळतात. हे बेट पर्यटन केंद्र म्हणून विकसित करण्याजागे आहे

त्रिधारा :

परभणी शहराच्या पूर्वेस ९ कि.मी. अंतरावर हे ठिकाण असून परभणी वसमत महामार्गावर वसलेले आहे. येथे 'ईडा आणि पिंगळा' या दोन नद्यांचा संगम आहे व तिसरी नदी ही 'सुषस्ना' ही गुप्त स्वरूपात आहे असे मानले जाते. म्हणून असलो येथे त्रिवेणी संगम तयार होऊन या क्षेत्रास त्रिधाराक्षेत्र असे म्हणतात. नद्यांच्या संगमावर ओंकारेश्वर, दत्तात्रय, दुर्गा भगवती देवी आणि हानुमान यांची मंदिरे आहेत. येथील

नदीच्या पाण्याने माणसांचे व प्राण्यांचे (घोड्याचे) रोग बरे होतात, असा समज आहे. म्हणून या नदीस घोड नदी असेही म्हणतात. येथे प्रत्येक अमावस्याला भाविक मोठ्या प्रमाणावर येतात. येथील देवता नवसाला पावते असा येथील पंचक्रोषेतील लोकांचा समज आहे. महाशिवरात्रीला महादेवाची यात्रा भरते. येथे भातवरण व शिरा ते भक्तांना प्रसाद म्हणून दिला जातो.

सय्यदशाहा तुराब उल हक दर्गा :

परभणी शहरात हा दर्गा असून 'सय्यद शाह तुराब उल हक' हे परभणी जिल्ह्यातील थोर मुस्लीम संत सुफी होते. त्यांनी समर्थ रामदास रचित दासबोधाचे उर्दुमध्ये भाषांतर केले. हा दर्गा सुमारे ३५० वर्षापूर्वीपासून हिंदु व मुस्लीम भाविकांचे श्रद्धा स्थान आहे. प्रत्येकवर्षी ०२ फेब्रुवारी ते २८ फेब्रुवारी या दरम्यान मोठा ऊर्स भरतो. या ऊर्सांमध्ये राज्यासह देशभरातून हिंदु-मुस्लीम यात्रेकरु येथे येतात. ऊर्स यात्राची सुरुवात जिल्हा अधिकाऱ्यांच्या मानाच्या संदल पूजेने होते. उर्स यात्रा व संदलच्या वेळेस शासनातर्फे पूजारी यांना मानधन म्हणून व पत्नीला साडी, चोळी व पटका देणगी स्वरूपात दिली जाते. ही परंपरा आजपर्यंत चालु आहे. इ.स. ५९० मध्ये तुरतपीर बाबा परभणीला आले होते. आज तुरतपीर बाबांना ८४८ वर्ष झाले आहेत. तरी पण ते परभणी जिल्ह्यात लोकप्रिय संत आहेत. असे ह्या दर्गाचे वैशिष्ट्ये आहे.

श्री लक्ष्मी नृसिंह-पोखर्णी :

परभणी शहराच्या दक्षिणेस सुमारे १९ कि.मी. अंतरावर परभणी-गंगाखेड राज्य महामार्गावर पोखर्णी हे गाव असून येथे श्री लक्ष्मी नृसिंहाचे भव्य मंदिर आहे. या ठिकाणी रांगत जाऊनच मुर्तीचे दर्शन घेता येते. हे जागृत देवस्थान आहे असे भाविक मानतात. या ठिकाणी वैशाख शुद्ध पौर्णिमेला नृसिंहाची मोठी यात्रा भरते. या ठिकाणी हेमांडपंथीय मंदिर व पाठीमागच्या बाजूस पुरातन बारव आहे. येथे रेल्वे स्थानक आहे. याठिकाणी राज्यासह इतर राज्यातून पण मोठ्या प्रमाणावर भाविक येतात.

येलदरी धरण/जलविद्युत प्रकल्प :

जिंतूर तालुक्यातील येलदरी येथे पूर्णा नदीवर मराठवाड्यातील दोन नंबरचे अजिंठा डोंगर भागात नैसर्गिक व मानवनिर्मितीत असे धरण आहे. याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे या धरणाला होणारा पाणीपुरवठा हा पूर्वत शुद्ध (विनाकेमीकल) होतो. तसेच ह्या धरणाचे पाणी मराठवाडा व विदर्भ या प्रदेशांना पिण्यासाठी पुरविले जाते. मोठ्या प्रमाणावर ह्या धरणाखाली जमीन सिंचित होते. तसेच ह्या धरणावर एक छोटासा जलविद्युत प्रकल्प तयार केला आहे. याची पाणी साठवण क्षमता जास्त असून पूर्णा नदीच्या पात्रातच फक्त मानव निर्मिती भिंत बांधून बाकी हे धरण प्राकृतिक डोंगर भिंतीनेच आडवलेले आहे.

वरील प्रमाणे काही प्रमुख पर्यटन स्थळांचाच अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ सूची :

१. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, परभणी जिल्हा, कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शनिका विभाग, महाशासन, मुंबई (सन १९८८) प्र.कृ. ५९२.
२. लिंबाजीराव रामाजीराव रेगे, मराठी पूजारी, दर्गा, मुतवल्ली, रा. परभणी.
३. डॉ. सुनिता शिंदे, पर्यटन भुगोले.
४. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल-परभणी जिल्हा.
५. वेबसाईट व इतर इंटरनेट.
६. आपला परभणी जिल्हा -विद्या भारती प्रकाशन, महाराष्ट्रातील जिल्हे-आपला परभणी जिल्हा, जालींदर, चांदगुडे, प्राजक्ता प्रकाशन, पुणे.